

BÁLINT PÉTER

A házassági kötelék avagy a *fele-társi* felelősség a mesében

A LEMONDÁS ÉS SZOLGÁLAT FENOMENOLÓGIÁJA

A KÁRPÁTALJAI NÁDASDI ISTVÁN CIGÁNY MESEMONDÓ MESÉIBEN

1.

Paul Ricoeur írja az *Egészen a halálig: a gyászról és a vidámságról*¹ szóló kései, megrendítő hangvételű írásában (megrendítő, hiszen a végnapjait élő feleségét egészen a halálig kísérő együttlétük alatt fogant gondolatairól ad hírt e vékony kötetben), hogy: „Egyedül a szolgálat, összekötve az élet odaajándékozásával, egyszerre sors és engedelmesség.” Az életet odaajándékozni „valakiért”, egészen pontosan a másikért, az évtizedek során fele-társammá választott, „nekem rendelt” hitvesemért, aki – ahogy maga Ricoeur erősíti meg – „a halálon túli életem”, lényegét tekintve lemondás önmagamról a másik javára, ez pedig a *jóság* maga, amiként Lévinasa a fogalmat meghatározza: „A jóság abban áll, hogy a létben oly módon tételeződöm, hogy a Másik többet nyom a latba magamnál.”² Lemondani önmagamról – ez nem olyan könnyű, mint lemondani a cigarettáról, az italról, a hozzám kötődő tárgyakról, a hiú vágyakról, mivelhogy ezek csak olyan élvezeti cikkek, a birtoklás pillanatnyi örömét jelentő tárgyak, kéjt okozó és fokozó vágyak, melyek a létezésem egészét és egzisztenciám lényegét nem érintik. A létezésnek ennél kezdetibb (primordiálisabb) és távlatosabb (transzcendentálisabb) idő-tér koordinátái közt kell elhelyezni az önről való „lemondás” aktusát. Tegyük föl hát a kérdést: voltaképpen miről is mondok le, amikor lemondok önmagamról? Az én függetlenségéről? Az idegen/Másik akaratának ellenszegülő saját akaratomról? A szabadságomat és élvezetemet szolgáló vágyaimról? A hétköznapi életben és a közösségemben való érvényesülesemről? Az olykor alig megfékezhető becs- és birtvágyamról? Valamennyi feltett kérdés mélyén – mely a létlehetőség-feltételek és morális lét-választás lényegét érinti – azonnal megragadható a végtelen egoizmus és a Másiktól elkülönülő/eltávolodott lét szubjektivitásának³ valamilyen formája és foka. Mindig az Énből, a saját magam állítására irányuló korlátlan lehetőségek illúziójának aspektusából közelítek a Másikhoz, akit nem akarok befogadni, úrként nem akarok házámban vendégül látni, sőt, találkozásban lenni sem szándékozom vele. Minden állításban ez az erőszakos eltávolítás, a Másiktól mindenáron elkülönülő és a bensőségbe visszahúzó szándéka érhető tetten. Csak önmagamért óhajtok felelni, csakis

¹ P. RICOEUR: *Egészen a halálig/Töredékek*. (Vivant jusqu' à la mort). Ford. Bende József. Bencés kiadó, Pannonhalma, 2011.

² E. LÉVINAS: *Teljesség és végtelen*, (ford. Tarnay László) Jelenkor, Pécs, 1999. 210.

³ „A szubjektum egyszersmind szégyen. A szubjektív létezés az elkülönüléstől nyeri jellemző vonásait. [...] Az önmagából való kiindulás ténye magával az elkülönüléssel azonos.” Lévinas 25.

saját jelenbeli és jövőbeni tetteimért vagy szavaimért akarok felelősséget⁴ és „garanciát” (más szóval *kezeséget*) vállalni: a Másikért nem kívánok felelni, nem adom a szavamat és ígéretemet neki, nehogy számon tudja kérni és felelősségre tudjon vonni. Elkülönböződésben persze tetten érhető (pontosabban nem tagadható) a saját tudatom/lelkiismeretem előtti felelősség és ítélkezés önmagam felett: az egoizmus nem szabadít fel a felelősségre vonás és jogi/erkölcsi büntethetőség alól.

Önmagamot állítani a másik ellenében; akaratomat kíméletlenül érvényesíteni a másik rovására; a hatalmamot jogsértés és kegyetlenkedés által kiterjeszteni a másik szabadságának felfüggesztésével; vágyaimat szabadon eresztetni a másik méltóságának sárba tiprását okozva: mindez világi és mérhetetlen szubjektivitásomat tükröző beszéd, mely nem ismeri a léthatárokat, az erkölcsi korlátokat, az önmérsékletet, a Másik jogát önmaga állítására és létezéséről szóló tanúságtételére. Egyetlen mértéket és értéket ismer csupán, az Én gőgös és határtalan szubjektivitását, a Másik iránti közömbösségét és érzéketlenségét, a birtoklás- és hatalomvágy mindenáron való fenntartását. Az Én ekkor úgy tesz, mintha elfeledné, hogy az önmaga állítása és az önmagáról szóló tanúságtevés, és mindenféle önmeghatározás és beszéd csakis a Másikhoz való viszonyból és viszonyban értelmezhető.⁵ Az önzőség, az ön – (vagy még inkább az *egyedül* –) állóság felveti a kérdést: kétségtelen, hogy felelős leszek („je sois responsable *devant...*”), ámde mi vagy ki előtt? A törvény vagy Mások előtt, magam vagy esetleg az Isten előtt? A felelősség végső soron ön-felelősség („*autoresponsabilité*”), önmagamért és önmagam előtt vállalt felelősség.⁶ De a jogi és erkölcsi felelősség ténye és súlya csakis a Másikhoz vagy a mások alkotta közösséghez való viszonyulásomban nyeri el értelmét; a Másikhoz vagy másokhoz kötődő tetteim és szavaim (az ígéret, a köteleesség, a szerződés) megtartásában vagy épp ellenkezőleg, megszegésében veszi kezdetét a számon kérhetőség és büntethetőség. Az Én, aki önmagáért és önmaga előtt is felelősséggel tartozik, közösségben létezése okán kénytelen túllépni önmagán a Másikhoz, s ennek legszebb példája a szeretet (a testvérség és barátság mellett). Lévinas *Az idő végtelenje* című írásában mondja egy helyütt: „Az Én egyszerre lekötődés és elköötődés –.”⁷ Vagyis az Én lekötődik, mondhatnánk lehorgonyoz egyvalaki mellett, de nem úgy, mint a tengeren való hosszú hanykolódás után megviselt hajó a kikötőben, hogy a szükséges javításokat követően minél hamarabb kifusson és újabb veszélyes kaland felé haladjon. A lekötődés épp ezt az átmenetiséget, kiszámíthatatlanságot, szembenézés előli folytonos elmenekülést, arc- és nyelvváltogatást igyekszik száműzni; vagyis aki lekötődik az az állandóságot, a vele és rá való számítás bizonyosságát, a szavahihetőséget és számon kérhetőséget választja. Az Én lekötődik, mert az eleinte ismeretlen Másik arca, mely azáltal, hogy hozzá fordul és nem fordul el tőle, a Lévinas-i „szemtől szembe egyenességével” megnyilvánul előtte, még ha szótlanul is, a mimikára hagy-

⁴ Jean-Louis Chrétien: *Finitude de la responsabilité illimitée* c. konferencia előadásában hangsúlyozza a „responsable” kifejezés és a „répondre de...”, illetve a „répondre devant...” igék latin eredete mellett a szoros értelmi összefüggést. Külön tárgyalja a temporalitás lényegiségét, vagyis a felelősség jelenbeli és jövőbeni hatását. In: Jean-Louis CHRÉTIEN: *Répondre. Figures de la réponse et de la responsabilité*. Éd. PUF, Paris, 2007. 162–163.

⁵ Ellenben ne feledjük a Lévinas-i intelmet: „A Másikkal való kapcsolat nem szünteti meg az elkülönülést.” LÉVINAS: i. m. 213.

⁶ J.-L. CHRÉTIEN: i. m. 176–177.

⁷ I. LÉVINAS: i. m. 242.

va mondandóját, elbeszéli önmagát; akaratlanul leleplezi a szeretetre irányuló vágyait és titkait többé nem tudja magában tartani; magához köti őt: vagyis az Én *elkötődik* irányában. A megköt és bogoz igék (miként a „köt” és „bog” szavunk) szervesen összetartoznak, egy-jelentésűek; ám a „bogoz” jelentésárnyalatait (jelentéstöbbletét) vizsgálva feltűnik, hogy az egyszeri megkötésnél sokkal bonyolultabb, szövevényesebb hálót fon az, aki magát a Másikkal „össze-bogozza”. Úgy alakítja tetteit és úgy szövi szavait, hogy azokban jelen van, mint megszólított és feleletre készített, a Másik, akiért és aki előtt felelős vagyok, nem pusztán magamért, legfőképp *érte*, s felelősségem elbeszélhető egy vagy több cselekvésként is. A mese (s látni fogjuk a később elemzendő mesében is) épp ezt a narratívaként elbeszélte felelősséget és magát a cselekményt,⁸ mint bűneseményt és vezeklést, „bűn nélküli bűnhődést” és boldog végződést mutatja meg magában a cselekményszövevényben.

A *lemondás* fenomenológiáját tovább elemezve, azt állíthatjuk, hogy lemondani önmagáról csakis az tud, aki képes a közelálló Másikra, mint Én-re tekinteni; aki képes a Másikat meghallgatni és befogadni, mielőtt önző módon önmagát beszélné el és ezzel az önkimondással erőszakosan hatolna be a Másik terébe; aki képes megérezni a távollévő Másik eleven és fájdalmas hiányát, ha eltávolodik tőle és a távolság (a hallgatás, nem-felelet) kínzó vágyat ébreszt benne, hogy maga elé/mellé idézze az álmodás vagy emlékezés révén; aki képes vezekelni a másik ellen elkövetett vétségért s mindaddig kitart, amíg bűne megbocsátást nem nyer, akár a halál óráján. A lemondás az önösségről és a Másikért való szolgálat vállalása az erkölcsiség útjára lépés, ahogy Lévinas a tőle megszokott pontossággal utal erre: „Az a tény, hogy a másikért létezve másképpen létezem, mintha magamért léteznék, maga az erkölcsiség.”⁹ A másikért létezve másként létezni, mintha csak magamért kellene felelősséget vállalni, olyasfajta engedelmisség, olyasfajta szolgálat, olyasfajta szeretet, mely a Másik „parancszavának” meghallására készen áll, hiszen tudja, hogy csakis olyat parancsol (meg) neki, az őt engedelmesen szolgálónak, a szolgálattevésre és kéznél-levőségre készségesen rendelkezésre állónak, ami az érdekét és javát szolgálja, mivelhogy a parancsot adó maga is szolgál: ebben áll hatalma és erőssége. Ebből az önről lemondás és másinak engedelmisség, másinak parancsolás és másikat szolgálni tudás kölcsönösségéből vezethető le a mesében „egymásnak rendelték” végtelen szeretete és tudatosan vállalt reszponzív-etikája. Végtére is az életet „odaajándékozni”, vagyis azzal a céllal „továbbadni”, „átháramoltatni”, hogy a Másik életének kiegészítőjeként és beteljesítőjeként szolgálja azt a létet, melyet magától Istentől kapott ajándékba az étellel megajándékozott, csakis akkor képes, ha a szeretetben felismeri a Másikban a sors által „neki rendeltet”, s elfogadja a sorsot, más szóval engedelmeskedik a rá mért sorsnak. Ez esetben szeretni annyi – Ricoeur szerint –, mint az „élet iránti szeretet átvi-tele a másikra [...], aki engem túlél”¹⁰, vagy Lévinas szerint: „mint féltetni a másikat, segítségére lenni gyöngeségében.”¹¹

⁸ J.-L. CHRÉTIEN: i. m. 172.

⁹ LÉVINAS: i. m. 223.

¹⁰ RICOEUR: i. m. 68

¹¹ LÉVINAS: i. m. 218.

2.

A dolgozat második felében vizsgáljuk meg a Punykó Mária¹² által gyűjtött és közreadott, elképesztően gazdag kárpátaljai (ukrajnai) mesehagyományban a fele-társi lemondás és szolgálat fenomenjének különböző megnyilvánulásait.

A beregújfalusi mese: (*A vak nyúl*)¹³ arra mutat kiváló példát, hogy a királyleány, noha élhetné a maga úrnői világát, lemond önmagáról és szolgálja azt a vak férfit, akiről csak ő tudja, hogy egykori megmentőjét kell látnia a „világtalanban”. Történt ugyanis korábban, a mese-szöveg elején, hogy az erdész fia megmenti a zsiványok fogságából az elrabolt királylányt, aki aranygyűrűt és egy névjellel ellátott fél zsebkendőt adományozott jótevőjének, mely adomány egyfelől „jelként” funkcionál, tanúságot tesz a jövőben egykori (múltban történt) tettéről, másfelől a szerelem jövőbeni ígérését, a „később-lesz” bizonyosságát hordozza. Ám a megszabadítás-történet után az életben maradt zsiványok vezére összeszűri a levét a fiú anyjával, aki (más „*gonosz anya*”-típusú mesékhez híven) kegyetlenül megvakítja és szélnek eresztí a fiát. Kínkeserves barangolást követően a fiú elérkezik ahhoz a kórházhoz, melyet a fogságból szabadult királylány anyja építtetett hálaadásképpen (adományként). A lány azonosítja megmentőjét (vagyis egykori adományainak köszönhetően bizonyossá válik a „volt-vagyok” *azonossága*) és a királyi kastélyba viszi magához.

A királykisasszony kart őtött vele, s kezdett vele siétálgatni. Úgy szereti, minthogyha az világios szemü vón. A királykisasszony. Annyira szereti az urát. A királynak nagy kertje van és nagy siétakertje van, hát le-fel, le-fel siétál. Lássa, hogy egy vak nyúl megyen. Niézi a királykisasszony, egy vak nyúl szalad és nekiugrik az almafának, odavágja a homlokát az egyik fához. Ott vót egy kis forrás, csak beleesett, szeme lett. A vak nyúl elszaladt. (*P. Punykó: 59.*)

A királylány szolgálata magába foglalja a titkosságot és a rejtekezést. Titkosságról azért beszélhetünk, mivelhogy a lányon kívül senki sem tudja olvasni/értelmezni azt a narratívát, melyet „karöltve-sétálás” ténye jelez (a szüleinek is el kell mesélnie a kettejük történetét, illetve azt, hogy erre a férfira várt). Rejtekezésről pedig azért szólhatunk, mert a borzalmas csapást/bajt elszenvedőről névtelenül való gondoskodás nem más, mint a „már-elvesztettnek” hittet itt-létében az emlékezés és szeretet vágyképeivel együtt felruházott lény befogadásának gesztusa. Titokban tartani a „találkozás mostjában” világtalan előtt, hogy az egykoron megmentett szolgálja őt, nem csalás, nem megtévesztés, hanem – Lévinas kedvelt szavával élve –: „elnapolás”; rejtekezni, vagyis királylányi-úrnői rangról lemondani, hogy a vendégségben lévő hajléktalant „névtelenül” szolgálja a gyógyulás útján, s ezáltal a jövőben kiérdemelve szeretetét, a sorsnak való engedelmesség.

A másik mesénk: a *Szegény Csipkés*¹⁴ című házasságtörténet, melyben a 24 „magazinos”, 24 legényes és nagy kastéllyal rendelkező kereskedő nem a mérhetetlen nagy vagyonával, hanem a feleségével dicsekszik a többiek előtt, „*olyan szép feleségem van, hogy párja nincs a világban*”. A szépség és a dicsekvés éppúgy összetartozik, mint a látszat és fecsegés, a fátyol és

¹² Itt is szükségképpen meg kell említenünk azt, hogy (Penckóferné) Punykó Mária elévülhetetlen érdemeket szerzett a beregújfalusi gyűjtésével, a lokális cigányközösség tagjai máig szeretettel viseltetnek iránta.

¹³ PENCKÓFERNÉ PUNYKÓ Mária: *Tűzoltó nagymadár*. Beregújfalusi népmesék és mondák. Hatodik Síp Alapítvány, Ungvár, 1993. 56–59; másutt előfordulása In: PUNYKÓ Mária: *A hétországi király*. Beregújfalusi népmesék, Kárpáti kiadó, Ungvár, 1993. 47–51. (AaTh 590)

¹⁴ PUNYKÓ Mária: *A hétországi király*. i. m. 17–23.

megtévesztő beszéd, az ígélet és titokkibeszélés. Mind a szépség, mind pedig a dicsekvés a normalitáson túl való többlet-mondás, mely irritálja, ellenkezésre ösztökéli, sőt vádaskodásra készíteti mindazokat, akik nehezen viselik el a tárgynak és szónak az önmagán túlterjeszkedését.

Egy rongy zsidó, vót négy bótja, azt tanálta mondani neki:

– Mit dicsekszel a feleségeddel, a tegnap éccaka is vele játszottam!

A hirtelen támadt irigységében vádaskodótól a hűtlenség-csalás bizonyosságaként azt kéri a becsületében/hiúságában megsértett férj, hogy hozza el a feleség aranygyűrűjét és nevezze meg a testén lévő rejtett jelet, melyet rajta kívül legfeljebb csak a szeretője láthat. A kereskedőtársa vagyonára pályázó és a szava hitelességeért aggódó „rongy zsidó” a bábaasszony segítségét kéri, aki az élethosszig tartó jóléte fejében rászedi a nagygazda feleségét.

– Kedves naccsága, má mindet sorban firisztettem, csak még magát nem, tett meleg vizet má melegedni? [...]

Míngyá bele a kádba, lehúzta a gyűrűt, letette, ez meg felvette, a nyelve alá tette ez a bűdös bába.

S a testin vót egy szemőcs. Az asszonynak. A szeméremtestin. Ez meglátta eztet. (Punykó: 18.)

A csalással megszerzett „jelek”, melyek a házasságtörés bűnét vonják az asszony fejére, eltávolítja tőle a férjét: akinek a legfőbb bűne, hogy a felmutatott jelek láttán gyanakvás nélkül hisz hitvestársa hűtlenségében: a halálíg fogadott szavahihetőségét függeszti föl. Ugyanakkor egyetlen pillanatig sem kételkedik az idegen, a „rongy-zsidó” tanúságtevésében, mely nem nélkülözi a hamisságot, az ármányt, a szemfényvesztést, mely a féltékenységtől amúgy is elvakulttá vált férj esetében nem túlságosan nehezen ér célba.

A férj világgá indult, és a felesége (ki tudja honnan/kitől vette hírét férje szándékának) ment utána megtudni döntése indokát („– Kedves uram, kedves uram, hát hova menc? Hisz semmi nem igaz, az Isten áldjon meg!”), de a férj haragjában beledobta nejét a Dunába. Kisvártatva kertesznék, majd katonának állt, de az asszony mindenhová követte és mások jóvoltából rangban mindig fölébe keveredett. Végül ezredessé nevezték ki, a volt-férjet puccernak fogadja, s magával viszi a hazugság/csalás árán meggazdagodott zsidóhoz, hogy ki-bogozza a csalárd történetet és férje szeméről levegye a hályogot.

A cigány származású mesemondó, Nádasdi István rendkívüli alkotó tehetségéről árulkodik, hogy a meseszövéseben olyan bravúrokat alkalmaz, melyek csak a „legnagyobbak” sajátja. Vegyük rögtön az elsőt: a meseszerkezetben a „tükör-struktúra” alkalmazását, vagyis a „mese megkettőződését” a meseszövegben.¹⁵ Annak kiderítésére, hogy valójában ki követett el bűnt és ki ellenében, kit terhel a felelősség abban, hogy Szegény Csipkés hűtlenséggel vádolta és elűzte magától hitvesét, az ezredesi rangban (vagyis tekintélyes bírói/hatalmi pozícióban) lévő hitves szabályos bírósági tárgyalást rendez. E rögtönzött bírósági tárgyalás, pontosabban a „rongy-zsidó” kastélyában élő bába saját gazdagsága történetének előadása teszi lehetővé a *visszatekintést* (melyről Gerard Genette-re hivatkozva Eco beszél¹⁶), melynek során a mesemondó „mintha pótolna valamit” abból, amit „kifelejtett”. De vajon *ki* és *mit* felejtett el tisztázni a történet legelején, amire a bírói múltfejtés (nyom-követés: nyomozás), vagyis je-

¹⁵ Vö. BÁLINT Péter: *Mese a mesében: a megkettőződés hermeneutikája (az emlékezés és a nyelv „labirintusában”)*, In: Bálint Péter *Meseértés és értelmezés (a kárpát-medencei népmeseahagyomány hermeneutikai vizsgálata)*, Didakt, Debrecen, 2013. 125–149.

¹⁶ U. ECO: *Hat séta a fikció erdejében*, (ford. Schéry András), Európa, Bp., 2007. 45.

lenbeli történet-ismétlés során fény derül: a titkos „jelek” megszerzésének körülményeire, az „összeesküvésben” résztvevők kilétére, a felbujtó és végrehajtó személyére? Nyilván nem a mesemondó felejtette el elmondani (ahogy mások és máskor beismerik rögtön a mondás közbeni tévesztésüket, kihagyásukat), hogy a férj miért viselkedett megfontolatlanul. Az ezredes faggatása és a bába történetmondása viszonylag pergő diskurzust eredményez,¹⁷ a „volt-feleség” egyszerűen nem hagy időt a bábának a szavain és az értük vállalandó felelősségen való gondolkodásnak; hagyja az egyébként is szinte „dicsekvő”/önleleplező beszédet ömleni, s persze az időközben elbóbiskoló férjet többször is felpofozza, hogy a tanú-létére és múltbeli-jövőbeni felelősségére figyelmeztesse. Nádasdi másik erénye épp ebben a *ricoeur-i* „konfigurációs aktusban”: a tükör-struktúra pergő párbeszéd általi megteremtésében, az indító történetet ismerő hallgatóság figyelmének fenntartásában és – az ismétlés ellenére is – a múltfejtésre irányuló szándék fokozásában érhető tetten. Elképesztően izgalmas és paradigmát értékű az az elbeszélői mód, ahogy a bírósági tárgyalásnak megfelelően váltogatja a beszélők személyét (a bírónő: az álcázott „volt-feleség”, aki ezredesi rangban rendreutasítja és parancsaival az ön-felelősségére készíti a puccert: a „volt-férjet” egészen addig, míg be nem látja fatális tévedését és felesége ártatlanságát); ahogyan váltogatja az egyes szám első személyt a harmadikkal, mintegy folyamatosan ál-arcot öltve és azt eltávolítva teremti meg a tanú- és bűnvallomás hitelességét, a férj megbánásának őszinteségét. S ne feledkezzünk meg Nádasdi egy újabb mesemondói erényéről sem, nevezetesen arról, ahogyan *beszéd és látás izomorfiját* megteremti akkor, amikor a szégyen és a bűntudat miatt elhomályosult látású férjnek (aki a bába történetéből rádöbbenhetett felesége ártatlanságára) megmutatja egykori fényképét:

- Hát nézzed má ezt a fényképet, nem vót neked ilyen feleséged?
- Az ű fényképe vót. Ahogy ránézett, kihullott a szeméből a könnyű ott, hogy milyen ártatlanul megölte a feleségét. Mikor meglátta a felesége, megkérdezte:
- Minek sírtál?
- Mert hibátlan volt szegény. Én vagyok a hibás (22.)

Röviden összegezve vizsgálódásunk eredményét: azt látjuk, hogy e mesék (és Nádasdi többi meséje is) a *megértés*, a gadameri önmegértés és a *felelősség*, az önfelelősségtől a másikért vállalt Lévinas-i reszponzív-etika tanmeséje. Mind a két tevékenység feltételezi a gondolkodást (az elgondolható jelenbeli és jövőbeni elgondolását) és a képességek (az önállóság és tanúságtevés, az ígérettevés és ígéret-megtartás) kialakítását.

¹⁷ Épp ellenkezője történik annak, amire Eco utal: „Az időzés nem időfecsérlés: az ember sokszor azért áll meg, hogy megfontoljon valamilyen döntést:” ECO: i. m. 72.